

TOPONIMLARNI O‘RGANISHNING NAZARIY ASOSLARI

Karimboyeva Shohida Baxtiyor qizi,

Nukus davlat pedagogika instituti O‘zbek tili mutaxassisligi 1-kurs doktoranti

shoxidakarimboyeva1@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada toponimika fanining nazariy asoslari, uning predmeti, maqsad va vazifalari, shuningdek, joy nomlarini o‘rganishda qo‘llaniladigan asosiy metodlar tahlil qilinadi. X. Hasanov va E.M. Murzaev asarlariga tayanib, toponimning ta‘rifi, tasnifi, kelib chiqishi va til bilan aloqasi masalalari o‘rganiladi. O‘rta Osiyo, xususan O‘zbekiston toponimikasiga xos xususiyatlar va gidronimiya hamda oronimiya muammolari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: toponimika, toponim, joy nomlari, gidronimiya, oronimiya, O‘rta Osiyo, etimologiya, geografik nomlar.

Аннотация. В данной статье анализируются теоретические основы науки топонимии, её предмет, цели и задачи, а также основные методы, используемые в изучении топонимов. На основе работ Х. Хасанова и Е.М. Мурзаева изучаются вопросы определения, классификации, происхождения и связи топонимов с языком. Рассматриваются особенности топонимии Центральной Азии, в частности Узбекистана, а также проблемы гидронимии и оронимии.

Ключевые слова: топонимия, топоним, топонимы, гидронимия, оронимия, Центральная Азия, этимология, географические названия.

Annotation. This article analyzes the theoretical foundations of the science of toponymy, its subject, goals and objectives, as well as the main methods used in the study of place names. Based on the works of Kh. Hasanov and E.M. Murzaev, the issues of the definition, classification, origin and relationship of toponyms with language are studied. The specific features of the toponymy of Central Asia, in particular Uzbekistan, and the problems of hydronymy and oronymy are considered.

Key words: toponymy, toponym, place names, hydronymy, oronymy, Central Asia, etymology, geographical names.

KIRISH

Joy nomlarini o‘rganuvchi fan — toponimika — zamonaviy tilshunoslik va geografiyaning muhim sohalaridan biri hisoblanadi. Har bir joy nomi, ya'ni toponim, o‘zida xalqning tarixi, madaniyati, tili va turmush tarzi haqida bebaho ma'lumotlarni mujassamlashtiradi. X. Hasanovning ta'biricha, joy nomlarining o‘zi — «yerning tili»dir: «Yerning tili bor. U toshdan ham, g‘ishtdan ham emas. Yerning tili — joy nomlaridir» [1.81].

Toponimika fani bir necha fanlarning kesishmasida joylashgan bo‘lib, u tilshunoslik, tarix, geografiya va etnografiyaning metodlaridan foydalanadi. Bu fanlar

o‘rtasidagi ko‘prikni tashkil etuvchi toponimikaning nazariy asoslarini o‘rganish dolzarb ilmiy masala bo‘lib qolmoqda.

Mazkur maqolaning maqsadi O‘rta Osiyo, xususan O‘zbekiston geografik nomlarini o‘rganishning nazariy asoslarini tizimli tarzda tahlil etishdan iborat. Tadqiqotda X. Hasanovning «O‘rta Osiyo joy nomlari tarixidan» va E.M. Murzaevning «Ocherki toponimiki» asarlaridan asosiy manba sifatida foydalanildi.

ASOSIY QISM

Toponimika fanining ta'rifi va predmeti

«Toponim» atamasi yunoncha topos (er, joy) va onoma (nom, ism) so‘zlaridan tashkil topgan. Joy nomlarining yig'indisi «toponimiya» deb ataladi, ularni o‘rganuvchi fan esa «toponimika» nomi bilan yuritiladi. Toponimist — shu soha bilan shug'ullanuvchi mutaxassis.

Toponimika fanining predmeti keng qamrovli: u joy nomlarining kelib chiqishini, ma'nosini, tuzilishini, tarixiy o‘zgarishlarini, tarqalish qonuniyatlarini va tildagi o‘rnini o‘rganadi. Filologlar nuqtai nazaridan toponimika leksikologiyaning bir bo‘limi, ya'ni lingvistik fan hisoblanadi. Geograflar esa uni geografiyaning bir qismi deb baholaydilar. Aslida esa, A.I. Popov ta'kidlaganidek, «toponimika tarixiy fan» sifatida ham o‘rganilishi kerak [3].

Murzaevning ko‘rsatishicha, toponimika bir necha fanlarning chegarasida joylashgan soha bo‘lib, o‘zi asta-sekin mustaqil fanga aylanib bormoqda. Bu fanlar qatorida onomatologiya, toponomastika, nomenklatura kabi atamalar ham ishlatiladi.

Joy nomlarining kelib chiqish asoslari

X. Hasanov joy nomlarining kelib chiqishiga doir bir qator muhim qonuniyatlarni aniqlagan. Uning tadqiqotlariga ko‘ra, joy nomlarining vujudga kelishida quyidagi omillar hal qiluvchi rol o‘ynaydi:

- 1) Joyning geografik va tabiiy xususiyatlari (relyef, suv, o‘simlik, hayvonot olami);
- 2) Etnonim-toponimlar — xalq va qabila nomlari asosida hosil bo‘lgan joy nomlari;
- 3) Ko‘chirma nomlar — bir joydan boshqa joyga ko‘chirilgan nomlar;
- 4) Tarjimon nomlar — bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilingan nomlar;
- 5) Diniy-afsonaviy nomlar va tarixiy shaxslar sharafiga qo‘yilgan nomlar.

O‘rta Osiyoda etnonim-toponimlar juda ko‘p. Andi, Arab, Barlos, Nayman, Qirq, Kurama kabi nomlar qabilalar nomidan olingan bo‘lib, hozirgi kungacha saqlanib qolgan[1.81]. Bu nomlar nafaqat tilshunoslik, balki tarix va etnografiya uchun ham muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Toponimning tuzilishi va tasnifi

Har bir joy nomining ikki tomoni mavjud: sirti va ichi. Sirtidan qaranda har bir nom atoqli ot bo‘lib ko‘rinadi. Ammo nomning ichki tomoni ham borki, uni ko‘rish uchun «rentgen»ga solish lozim; bu nom qaerda, nima sababli va qaysi tildan olinganligini bilish zarur.

Geografik nomlar o‘z tarkibiga ko‘ra ikki kategoriyaga bo‘linadi: joy nomlarida uchraydigan turkiy so‘zlar va etnonimlar. So‘zning ma’nosi aytilganda, shu so‘z qo‘shilgan nomlardan misollar keltiriladi. Masalan: «Ala» — ola-bula, Olatov, Olakul; «Bulak» — buloq, chashma; Qorabuloq, Kizilbuloq kabi.

O‘rta Osiyo toponimikasida «Marg», «Osiyo» va «Kom» so‘zlarining tarqalishi xarakterlidir: Marg — Mari, Marg‘ilon, Murg‘ob; Osiyo — Sariosiyo, Galaosiyo, Kulosiyo; Kom — Piskom, Shofirkon, Konimex kabi [1.81]. Bu formantlarning keng tarqalishi mintaqaning qadimiy madaniy qatlamlarini aks ettiradi.

Gidronimiya va oronimiya

Geografiya fanining bir sohasi sifatida toponimika O‘rta Osiyoda hali «bo‘z» soha bo‘lsa, gidronimiya — daryo va ko‘llarning nomi — mutlaqo qo‘l tegmagan masaladir. Holbuki, gidronimlarning xalq xo‘jaligi uchun ahamiyati ham bor [1.81].

Daryolar kartasiga qarab, quyidagi xulosalar chiqarish mumkin: birinchidan, juda kichik-kichik daryochalarning ham o‘z otlari bor; ko‘pchiligini mahalliy aholi tomonidan qo‘yilgan, ba‘zilarini topograf yoki gidrologlar bergan. Ikkinchidan, ko‘pgina daryochalarning otlari ularning boshlaridagi dovon nomlariga o‘xshash.

Tog' nomlariga oronimiya deyiladi. O‘rta Osiyoning bunday nomlarining tuzilishi va areallari kam tekshirilgan. Ko‘pchilik tog' nomlarida -tof, -tov, -dof kabi termin qo‘shimchalari bor. Ba‘zan -tosh, -dovon, -ort terminlari ham qo‘shiladi.

Toponimlarni o‘rganish metodlari

Zamonaviy toponimika oddiy tasviriy usuldan yangi metodlarga o‘tgan. Lingvistik geografiyada qilinayotgandek, toponimik xaritalar chiziladi, o‘xshash toponim areallari belgilanadi, lingvistik statistika usullari qo‘llaniladi, ko‘p uchraydigan asoslar (o‘zaklar) va formantlarning izochizqlari o‘tkaziladi [1.81].

Joy nomini to‘g‘ri izohlash uchun bir necha fanlarni bilish zarur. Tadqiqotchi qanchalik ko‘p tilni bilsa, qancha fanlardan xabardor bo‘lsa, qancha mamlakatlarda sayohat qilgan bo‘lsa — nomning ichki xususiyatini shuncha yaxshi bila oladi. Xususan, til qoidalarini bilish har bir toponimist uchun shartdir.

A. Vamberi, E.M. Murzaev, X. Hasanov singari olimlarning asarlari O‘rta Osiyo toponimikasini o‘rganishda ulkan hissa qo‘shgan. Vamberining «Markaziy Osiyoning

geografik nomlari» asari 600 ta nom va termini o'z ichiga oladi. Murzaevning «O'rta Osiyo» nomli tabiiy geografik ocherki va «Mahalliy geografik terminlar lug'ati» esa toponimik tadqiqotlar uchun fundamental manba hisoblanadi [2.382].

XULOSA

Tadqiqot natijalarini umumlashtirib, quyidagi xulosalarni keltirib o'tish mumkin:

1. Toponimika — tilshunoslik, tarix, geografiya va etnografiyaning ko'p tomonlama yig'indisidan iborat mustaqil fan sohasi bo'lib, joy nomlarining kelib chiqishi, ma'nosi, tuzilishi va tarqalishini o'rganadi.

2. O'rta Osiyo toponimikasida etnonim-toponimlar, ko'chirma nomlar va turli tillarga mansub qatlamlar (turk, fors-tojik, arab, rus) alohida o'rin tutadi.

3. Gidronimiya va oronimiya O'rta Osiyoda hali to'la o'rganilmagan sohalar bo'lib, kelajakda chuqur ilmiy tadqiqotlarni talab qiladi.

4. Joy nomlarini o'rganish nafaqat ilmiy, balki amaliy ahamiyat ham kasb etadi: xalq xo'jaligi, tarix, kartografiya va ta'lim sohasida foydalaniladi.

5. O'zbek toponimikasini rivojlantirish uchun mahalliy nomlar lug'atini, dialektologik atlaslarni va lingvistik statistika materiallarini to'plash zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Hasanov X. O'rta Osiyo joy nomlari tarixidan. — Toshkent: O'zbekiston SSR «Fan» nashriyoti, 1965. — 81 b.
2. Murzaev E.M. Ocherki toponimiki. — Moskva: Mysl', 1974. — 382 s.
3. Popov A.I. Toponimika kak istoricheskaya nauka // Mavoznavstvo. — T.14. — Kiev, 1957.
4. Wambery H. Die Geographische Nomenklatur Zentralasiens // Petermanns mitteilungen. — Band 37. — Gotha, 1891.
5. Murzaev E.M. Srednyaya Aziya. Fiziko-geograficheskiy ocherk. — Moskva, 1957. — 310 s.
6. Hasanov X. Geografik nomlar imlosi. — Toshkent, 1962. — 65 b.
7. Tolstov S.P. Qadimgi Xorazm madaniyatini izlab. — Toshkent: «Fan», 1964. — 244 b.